

Бондар Т.І.

Теоретичні засади реалізації концепції інклюзивної освіти

*Бондар Тамара Іванівна, кандидат педагогічних наук, доцент, докторант
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна*

Анотація. У статті з'ясовано сутність поняття "інклюзивна освіта", схарактеризовано еволюцію концепції «інклюзії», доведено значущість інклюзивного підходу для реалізації концепції інклюзивної освіти, що вможливує розбудову інклюзивного суспільства.

Ключові слова: *інклюзивна освіта, спеціальна освіта, інтеграція, діти з особливими освітніми потребами, рівний доступ*

Вступ. Україна як незалежна держава ратифікувала низку міжнародних договорів про забезпечення рівного доступу до освіти особам з особливими потребами (Конвенція ООН про права дитини (1991 р.), Конвенція ООН про права інвалідів (2009 р.)). Ратифікація міжнародного договору зобов'язує уряд узгодити національну законодавчу базу з положеннями міжнародного правового акту та забезпечити виконання сформульованої мети. Проте станом на червень 2014 р. ЮНЕСКО повідомляє про відсутність прогресу в питанні доступу до якісної освіти осіб з особливими потребами. Статистичні дані засвідчують, що обсяги фінансування на освіту знизилися у світовому масштабі на 10 % порівняно з 2010 р., це практично зводить нанівець намагання світової спільноти до 2015 р. надати кожній дитині право здобути початкову освіту. Статистичний інститут ЮНЕСКО стверджує, що за збереження такої тенденції майже 43 % (15 мільйонів дівчаток і 10 мільйонів хлопчиків) не будуть охоплені шкільною освітою. Розв'язання проблеми інклюзії становить наукове зацікавлення на світовому рівні. З огляду на певні стагнаційні процеси в розвитку інклюзії, зазнає актуалізації уточнення сутності інклюзивної освіти та аналіз зв'язку інклюзивної освіти з суспільством і демократією.

Актуальність теми зумовлена суперечностями між положеннями законодавчих актів України та міжнародних актів щодо реалізації права на освіту дітей з особливими освітніми потребами (ООП), що ратифіковані державою; необхідністю переходу до соціальної моделі, покликаної усунути фізичні, культурні, поведінкові бар'єри, та "неусвідомленням" на державному рівні наслідків нерівномірної й часом стихійної реалізації політики інклюзивної освіти. Подолання описаних суперечностей сприятиме поступальному впровадженню інклюзивної освіти.

Короткий огляд публікацій за темою. Проблема розвитку інклюзивної освіти в Україні, обґрунтування шляхів впровадження інклюзивного навчання, створення умов для забезпечення якісної освіти особам з особливими потребами постають предметом дослідження багатьох вітчизняних і зарубіжних науковців: В. Бондаря, Л. Байди, І. Білозерської, Л. Даниленко, К. Кольченко, А. Колупаєвої, І. Луценко, М. Сварника, Н. Софій, О. Патрикеевої, П. Таланчука, В. Шинкаренка. Рефлексія джерел дає змогу підтвердити факт невичерпності порушеної проблеми та необхідності її подальшого дослідження для поступального впровадження інклюзивної освіти.

Мета статті полягає в характеристиці дефініції поняття інклюзії на підставі міжнародних правових документів, що уможливує досягнення узгодженості законодавчих актів з міжнародними договорами сто-

совно осіб з ООП та в з'ясуванні зв'язків між інклюзією, суспільством і демократією.

Виклад основного матеріалу. Історичний розвиток інклюзивної освіти як соціальної концепції, що вможливує успішну реалізацію принципів рівності і справедливості, бере свій початок з ухвалення низки міжнародних актів та інструментів, наприклад: Усесвітньої декларації прав людини, що гарантує право на початкову безоплатну освіту для всіх дітей (1948 р., стаття 26), Конвенції ЮНЕСКО про боротьбу з дискримінацією у сфері освіти (1960 р.), Конвенції ООН про права дитини (1989 р.). Усесвітня декларація про освіту для всіх (1990 р., м. Джомтьєн) окреслила загальне бачення інклюзії [1]. На Всесвітній конференції «Освіта дітей з особливими потребами: доступність і якість» наголошено, що інклюзивна освіта вимагає ґрунтовної реформи звичайної школи. У Саламанській декларації та Рамках дій щодо освіти осіб з особливими потребами (1994 р.), ухвалених на конференції, запропоновано діяти в напрямі створення "Школи для всіх", що об'єднує всіх, зважає на відмінності, оптимізує процес навчання й відповідає індивідуальним потребам [2]. Стандартні правила ООН закликали держави спрямовувати політичну та економічну політику на збалансування можливостей осіб з інвалідністю й надання освіти на комплексній основі в межах звичайних освітніх систем. У процесі підготовки до проведення 48 сесії Міжнародної конференції з освіти "Інклюзивна освіта – шлях в майбутнє" (25–28 листопада 2008 р., м. Женева) зазначено, що розроблення й реалізація політики, зорієнтованої на впровадження інклюзивної освіти, вимагають суттєвих зусиль світової громади для активізації потенціалу світового суспільства [7]. Рамки дій Усесвітнього форуму з питань освіти (2000 р., Дакар) та Цілі розвитку тисячоліття передбачають надання до 2015 р. доступу до загальної початкової освіти [3], Центральна програма ЮНЕСКО "Освіта для всіх" присвячена реалізації прав осіб з обмеженими можливостями на освіту, спрямуванню інтеграції в життя суспільства [8], Конвенція ООН про права інвалідів (стаття 24) наголошує на забороні дискримінації на всіх рівнях, дотриманні рівних можливостей для доступу до загальної освіти, неперервності освіти, сфокусованої на всебічний розвиток людини, збереження гідності й самоповаги, дотримання прав людини та основних свобод (13 грудня 2006 р.) [6].

Попри різноманітність міжнародних законодавчих актів щодо реалізації концепції інклюзивної освіти варто зафіксувати тенденцію до "нерозуміння та неусвідомлення" державами важливості права всіх дітей на недискримінаційне здобуття освіти, що лежить в основі концепції інклюзивної освіти. Комплексно характеризуючи закони України у сфері освіти дітей з ООП, варто зафіксувати певну неузгодженість термі-

нологічного апарату та власне системи реалізації права на освіту дітей з ООП. Якщо Закон України "Про освіту" гарантує альтернативний вибір освітніх послуг [4], то Закон "Про реабілітацію інвалідів в Україні" передбачає надання реабілітаційних послуг лише в спеціальних загальноосвітніх школах (школах-інтернатах) – закладах для дітей, які потребують корекції фізичного та розумового розвитку [5].

Постає питання про політичні й педагогічні наслідки впровадження / невпровадження концепції інклюзії, а також про необхідність вивчення зв'язку між інклюзивною освітою, суспільством і демократією. З огляду на різні підходи до тлумачення поняття інклюзивної освіти в роботах вітчизняних науковців, доцільно звернутися до першоджерел, якими є міжнародні нормативно-правові акти ЮНЕСКО та ООН.

ЮНЕСКО кваліфікує інклюзивну освіту як процес, зорієнтований на задоволення різноманітних потреб усіх учнів шляхом розширення їхньої участі в навчанні, культурній діяльності та житті суспільства, а також на зменшення масштабів соціальної ізоляції в межах системи освіти й неможливості виключення з неї. Цей процес пов'язаний зі змінами й перетвореннями в змісті, підходах, структурі та стратегіях; його відмінною рисою є загальна концепція, яка охоплює всіх дітей вікової групи, і переконання в тому, що обов'язок держави полягає в забезпеченні освіти для всіх дітей. Розвиток інклюзивної освіти – не другорядний процес, оскільки має пріоритетне значення в справі забезпечення високоякісної освіти для всіх учнів і розвитку інклюзивного суспільства.

Необхідно наголосити не на інтеграції окремих учнів у систему загальноосвітнього навчального закладу, а на пошуку шляхів удосконалення освітніх систем та інших структур для їх пристосування до різноманітних характеристик учнів. Мета інклюзії – допомогти вчителям убачати в різноманітності можливість збагачення процесу навчання, а не проблему [9].

У кожній дефініції поняття інклюзії потрібно акцентувати на позитивному ставленні до різноманітності, урахуванні потреб усіх учнів, а не лише тих, хто виключений із цього процесу, на зацікавленні дітьми, які відвідують школу й можуть почуватися аутсайдерами, забезпеченні рівного доступу до освіти та на заходах щодо окремих категорій дітей без їх виключення із загального процесу навчання. Це не лише реагування на різноманітність, а й покращення якості освіти для всіх учнів.

Для усвідомлення сутності інклюзивної освіти необхідно уміти відрізнити інклюзію від сегрегації та інтеграції, які вважають певними етапами еволюції інклюзії. За умов сегрегації дітей класифікують відповідно до їхніх захворювань, добираючи школу, що покликана розв'язати проблеми, пов'язані зі станом здоров'я. Інтеграція означає розміщення дітей з обмеженими можливостями у звичайних загальноосвітніх закладах, часто в спеціалізованих класах, де вони мають право залишатися доти, поки спроможні задовольняти вимоги школи та пристосовуватися до навколишнього середовища. Інклюзія, на противагу сегрегації й інтеграції, визнає необхідність перетворень у культурі, політиці, практиці шкіл для задоволення різних потреб окремих учнів. Для цього зобов'язуються знищити бар'єри, що перешкоджають реалізації такої можливості. Ствер-

джують, що для впровадження інклюзивної освіти необхідно розв'язати не лише проблему фінансування архітектурних перебудов і питання навчально-виховного процесу, наприклад перепідготовки вчителів. Пріоритетним завданням стає переосмислення основних цінностей на всіх рівнях системи [8].

Характеризуючи еволюцію концепції інклюзії, необхідно виокремлювати кілька етапів [14]. На першому етапі становлення проблему інклюзії навіть відмовлялися обговорювати (етап заперечення), на етапі прийняття вважали, що проблема інклюзії не стосується системи, тому вживали заходів з організації окремого навчання, спочатку на засадах добродійності й добровільної допомоги, а потім на інституалізованих засадах – у вигляді спеціальної освіти. Третій етап називають етапом розуміння сутності проблеми, що виражений в інтеграції в межах освіти, адаптованої до особливих потреб. Останній етап кваліфікують як етап знання або включення в систему освіти. Потребує уточнення термін "спеціальна освіта", що має принципове значення для розуміння процесів упровадження інклюзивної освіти в Україні. В Україні система спеціальної освіти слугує "плацдармом" для дефектології. Використовуючи клінічні, фізіологічні, психологічні й педагогічні підходи, дефектологи виокремлюють способи корекції та намагаються компенсувати відхилення за допомогою спеціальної освіти. Медичні працівники до сьогодні рекомендують інтернатні заклади як найоптимальніший шлях розв'язання проблеми догляду осіб з інвалідністю [14].

Проте в США та низці успішних Європейських країн під спеціальною освітою розуміють систему послуг в загальноосвітній школі для задоволення потреб дітей-інвалідів і дітей, які мають труднощі в навчанні. Вважають, що джерела інклюзії в житті суспільства перебувають у сфері спеціальної освіти. Спеціальна освіта передбачена в загальній освіті завдяки зусиллям, відомим як "заходи з інтеграції". У численних студіях підтверджена правильність цих заходів: діти й молодь з особливими потребами досягають більших успіхів у розумовому, емоційному та соціальному розвитку, якщо вони інтегровані у звичайні класи. Такі заходи стали традиційним явищем у багатьох країнах Європи, коли діти з особливими потребами відвідують загальні школи та одержують різні види спеціальної підтримки. За останні роки кілька розвинутих країн почали реалізувати ініціативи, спрямовані на створення інклюзивних шкіл.

Інклюзія вимагає, щоб усі діти без винятку мали не лише доступ до шкільної освіти за місцем проживання, але й можливості для навчання та сприяння в розкритті їхнього потенціалу. Такий підхід ґрунтований на розумінні того, що всім дітям, незважаючи на наявність особливостей, слід забезпечити рівні можливості для систематичного навчання в різних школах. Інклюзія потребує застосування педагогічного підходу, що принципово відрізняється від підходу, який ураховує відхилення від норми та відмінність. У межах такого підходу зусилля сконцентровані на [13]:

- розкритті потенціалу кожної дитини в одержанні знань, а не на системі когнітивних навичок;
- реформуванні програми навчання й міждисциплінарної педагогіки, а не на необхідності акцентувати увагу на недоліках дитини;

- умінні забезпечити активну участь учня в навчальному процесі, а не на спеціальних знаннях із предмета як ключового показника професіоналізму вчителя;
- складанні загальної навчальної програми для всіх на основі диференційованого / індивідуального навчання, а не на розробленні альтернативної програми навчання для тих, хто не встигає;
- учителів, які практикують інклюзію, а не ізоляцію учнів.

Щоб усі вразливі й обездолені діти могли реалізувати право на одержання доступу до місцевих шкіл, необхідно докорінно змінювати не лише освітні системи, а й цінності та принципи людей, які працюють у сфері освіти [12]. Головною для інклюзивного підходу є *рішучість*:

- реалізувати на практиці цінності інклюзії;
- вважати життя кожної дитини однаково цінним;
- допомогти кожному відчувати причетність до справи;
- сприяти участі дітей у навчанні та викладанні;
- зменшити масштаби ізоляції, дискримінації й кількість бар'єрів, що перешкоджають навчанню та участі;
- розвивати культуру, політику і практику сприяння різноманітності, поважному й рівноправному ставленню до кожної дитини;
- використовувати успішний досвід упровадження інклюзії для широкого обміну знаннями;
- витлумачувати відмінність між дітьми й дорослими як джерело нового досвіду та знань;
- визнавати право дітей на здобуття високоякісної освіти за місцем проживання;
- удосконалювати роботу шкіл в інтересах педагогічного колективу, батьків і дітей;
- наголошувати на важливості формування позитивних шкільних громад, а також успішності;
- сприяти розвиткові позитивних взаємин між школами та громадами;
- визнавати інклюзію у сфері освіти як головну умову розбудови інклюзивного суспільства [9].

Проблема соціальної інклюзії тісно пов'язана з інклюзивною освітою та розбудовою інклюзивного суспільства. Соціальна інклюзія полягає в розв'язанні проблеми дотримання прав людини, що залежить від спрямованості політики держави. Громада формує у свідомості той тип суспільства та рівень благоустрою, за якого всі люди можуть "жити разом". Істинним є факт, що соціальна справедливість, соціальна інтеграція та інклюзивна освіта взаємопов'язані. Прагнення до інклюзивного суспільства становить основу стабільного соціального розвитку, слугує показником демократії в країні, оскільки цінність демократії маркована ставленням до так названих меншин і "соціально виключених людей" та зусиллями, спрямованими на їх інтеграцію в активне соціальне життя. Процес соціальної інклюзії вможливує опанування соціального досвіду, активну участь у житті суспільства, рівність можливостей, базовий рівень благоустрою. Освіта – складник розбудови інклюзивного суспільства. Освіта сприяє розвиткові особистості кожного незалежно від обмежень. Отже, кожне обмеження можливостей (фізичних, соціальних та / чи емоційних) не є підставою для виключення. Інклюзія передбачає утвердження широкої концепції освіти для всіх, що охоплює весь

діапазон потреб тих, хто навчається, й особливо тих, хто близький до маргінального рівня та виключення.

Якщо діти навчаються разом, вони навчаються "жити разом". Якість освіти потрібно вимірювати не стільки обсягом набутих знань і вмінь, скільки станом дотримання прав людини та реалізації принципів справедливості. Окремі елементи процесу високоякісного навчання набули незалежного статусу в межах визначення якості освіти. Освітні системи повинні бути справедливими, інтегрованими й відповідати місцевим умовам. Там, де доступ до освіти внеможливлений через гендерну нерівність і дискримінацію стосовно певних груп за етнічними чи за культурними ознаками, права цих людей пригнічені. Отже, освітні системи, у яких права людини не реалізовані повною мірою, не можна вважати високоякісними системами. З іншого боку, позитивні зміни в процесі забезпечення справедливості сприяють підвищенню якості освіти.

Прагнення до справедливості має перебувати в центрі зусиль створення інклюзивного суспільства. У доповіді Організації з економічного співробітництва й розвитку зазначено, що справедливість у сфері освіти має два аспекти: перший аспект – рівність можливостей, що передбачає реалізацію потенціалу в освіті кожному, незалежно від особистої життєвої ситуації, соціального стану, етнічного походження; другий аспект – інклюзія, що прогнозує наявність мінімального рівня навчання для всіх, наприклад, уміння кожного читати, писати, рахувати. Освіта, надаючи рівні можливості всім, стає одним із потужних важелів соціальної рівності. Справедливість у сфері освіти зміцнює соціальну єдність і довіру в суспільстві [11].

Твердження про "освіту для всіх" - це реальність, яку можна спостерігати в країнах, де інвестиції в освіту надходять не лише від міністерства освіти, а від усіх зацікавлених у справі учасників на національному, регіональному та місцевому рівнях, учителів, громадських організацій, релігійних структур, ЗМІ. У таких країнах доступ до освіти, забезпечення справедливості та ефективності вирізняються стійкістю розвитку. У Всесвітній доповіді про моніторинг освіти для всіх у країнах, що досягли найбільших успіхів, зауважено: "Універсальних рецептів немає, проте чітко сформульована довготермінова концепція у сфері освіти, ефективне керівництво з боку уряду та мотивований педагогічний колектив, який підтримують, становлять умови успішного проведення реформ для забезпечення якості освіти" [10].

З огляду на міждисциплінарні й соціальні аспекти, інклюзія може бути справою всіх і кожного. Інклюзивне суспільство буде сформоване за умови державного реформування соціальної політики, політики у сфері охорони здоров'я, економіки, зайнятості, міграції, містобудівництва та облаштування території. Необхідно виокремлювати освіту як пріоритет розвитку нації, тому що освітня система водночас відображає стан суспільства та є важливим рушієм його перетворення.

Міністерство освіти перебуває в авангарді впровадження політики, що сприяє розвиткові процесу інклюзії або стримує його, тобто освіта може бути механізмом "виключення". Запобігти цьому можливо, якщо освіта базована на постійному політичному діалозі, на партнерських взаєминах, на діях, зорієнтованих на ухвалення урядом послідовних, узгоджених,

тривалих програм. Для цього потрібно забезпечити "якісну підготовку вчителів, послідовність та наступність політики, підвищення рівня зобов'язань держави у сфері освіти, які зумовлені наявністю міцної політичної світоглядної концепції"[8].

Попри позитивні результати численних досліджень, політика інтеграції не завжди отримує одностайну підтримку навіть у розвинутих країнах, вона часто постає перед "ідеологічним супротивом", тому що вимагає спільної діяльності фахівців, які працюють поза звичайною системою освіти, та перед "корпоративним" – із боку вихователів, психологів, лікарів спеціальних закладів, інтернатів. Світова спільнота визнає, що впровадження процесів інклюзії потребує потужних зусиль. Для досягнення успіху необхідно спрямовувати заходи на зміну культури вчителів та педагогічного персоналу, планування приміщень, підготовку вчителів, розроблення навчально-методичних матеріалів. Відсутність організаційних змін є однією з головних перешкод у реалізації політики розвитку інклюзивного навчання.

ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Всемирная декларация об образовании для всех и рамки действий для удовлетворения базовых образовательных потребностей // Всемирная конференция по образованию для всех (Джомтьен, Таиланд. 5–9 марта 1990 г.). [Э-ресурс] *Vsemirnaia deklaraciia ob obrazovanii dlia vseh i ranki deistviy dlia udovletvoreniia bazovykh obrazovatelnykh potrebnostey [World Declaration on Education for All and Framework on Meeting Basic Learning Needs] // Vsemirnaia konferenciia po obrazovaniiu dlia vseh (Jomtien, Thailand. 5–9 Marta 1990.) / Available at: <http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001211/121147R.pdf>*
2. Всемирная конференция по образованию лиц с особыми потребностями: доступность и качество [World Conference on Special Needs Education: Access and Quality] (Саламанка, Испания, 7–10 июня 1994 г.) [Э-ресурс] *Vsemirnaia konferenciia po obrazovaniiu lits s osobymi potrebnostiami: dostupnost i kachestvo (Salamanka, Ispaniia, 7–10 Iyunia 1994 g.) [World Conference on Special Needs Education: Access and Quality] / Available at: <http://www.un.org/russian/documents/declarat/salamanka.pdf>*
3. Всемирный форум по образованию (Дакар, Сенегал, 26–28 апреля 2000 г.): Дакарские рамки действий. [Э-ресурс]. *Vsemirnyi forum po obrazovaniiu [World Conference on Education] (Dakar, Senegal, 26–28 aprilia 2000 g.): Dakarskie ramki deistviy [Dakar Action Framework] / Available at: <http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001211/121147R.pdf>*
4. Закон України "Про освіту" від 01.07.2014 № 1556-VII [Е-ресурс] *Zakon Ukrainy "Pro osvitu" [Education Act] vid 01.07.2014 № 1556-VII / Available at: <http://vuz.org.ua/zakonodavstvo/110-zakon-ukrainy-pro-osvitu>*
5. Закон України "Про реабілітацію інвалідів в Україні" від 06.10.2005 № 2961-IV [Е-ресурс]. *Zakon Ukrainy "Pro rehabilitaciiu invalidiv v Ukraini" [Rehabilitation of People with Disabilities Act] vid 06.10. 2005 № 2961-IV // Available at: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2961-15>*
6. Конвенция о правах инвалидов: Принята резолюцией 61/106 Генеральной ассамблеи от 13 декабря 2006 года [Э-ресурс]

Bondar T.I. Theoretical foundations for inclusive education policy implementation

Abstract. The author analyzes the idea of 'inclusive education'. The evolution that the concept of 'inclusion' underwent was considered. The importance of the inclusive approach to implement inclusive education that will ensure building the inclusive society was emphasized.

Keywords: inclusive education, special education, integration, children with special educational needs, equity

Бондар Т.И. Теоретические основы реализации концепции инклюзивного образования

Аннотация. В статье рассматривается суть понятия «инклюзивное образование», охарактеризирована эволюция концепции «инклюзии», доказана значимость инклюзивного подхода для реализации концепции инклюзивного образования, что обеспечивает построение инклюзивного общества.

Ключевые слова: инклюзивное образование, специальное образование, интеграция, дети с особыми образовательными потребностями, равный доступ

Дослідники вкотре наголошують, що суспільство, освіту, для яких характерні різноманітні форми виключення з процесу освіти, вважають не спроможними. Реалізація концепції інклюзивної освіти вимагає справжньої зміни освітньої парадигми, рішучості та тривалих зусиль. Отже, концепція інклюзивної освіти може бути реалізована через інклюзивний підхід, що ґрунтований на дотриманні прав людини. Інклюзивний підхід має бути врахований у розробці законодавства, реалізуючи політику та практику, що забезпечують право на інклюзивну освіту.

Висновки. Усвідомлення сутності інклюзивної освіти, інклюзивного підходу, розуміння взаємозв'язку між інклюзивною освітою, інклюзивним суспільством і демократією аргументують необхідність реформування системи освіти для забезпечення рівного доступу до високоякісної освіти, переосмислення цінностей, створення інклюзивного середовища, що є передумовою становлення інклюзивного суспільства.

- Konvenciia o pravah invalidov: [Convention on the Rights of Persons with Disabilities] Priniata rezoluciei 61/106 Generalnoy assamblei ot 13 dekabria 2006 goda / Available at: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/disability.shtml*
7. ЮНЕСКО Инклюзивное образование: путь в будущее: материалы 48 сессии Международ. конф. по образованию (Женева 25-28 ноября 2008 г.) Международный центр конференций [Э-ресурс]
- UNESCO Inkluzivnoe obrazovaniie: put v budushcheie [Inclusive education: Way to the Future] materialy 48 sessii Mezhdunar. konf. po obrazovaniiu (Zheneva 25 28 noiabria 2008 g.) Mezhdunarodny centr konferency / Available at: http://www.ibe.unesco.org/fileadmin/user_upload/Policy_Dialogue/48th_ICE/CONFINTED_48-3_Russian.pdf*
8. ЮНЕСКО. Руководство по инклюзии: обеспечение доступа к образованию для всех. – Париж, 2005.
- UNESCO. Rukovodstvo po inkluzii: obespechenie dostupa k obrazovaniiu dlia vseh. [Inclusive Education Guidelines: Access to Education for All]. – Paris, 2005.*
9. Booth T. Index for Inclusion: Developing Learning and Participation in Schools / T. Booth, M. Ainscow // Centre for Inclusive Education / Available at: <http://csie.org.uk/resources/translations/IndexEnglish.pdf>
10. Education pour tous – L'exigence de qualité / Available at: <http://unesdoc.unesco.org/images/0013/001374/137403f.pdf>
11. Field S. En finir avec l'échec scolaire – Dix mesures pour une éducation equitable / S. Field, M. Kuczera, B. Pont / Available at: <http://www.oecd.org/fr/edu/scolaire/38692462.pdf>
12. Miles S. "The Education for All and inclusive education debate: conflict, contradiction or opportunity?" / S. Miles, N. Singal // International Journal of Inclusive Education, 1464-5173. – 2009. – Volume 14, Issue 1, First published 01 October. – P. 1–15.
13. Skidmore D. Inclusion: the dynamic of school development / D. Skidmore // Open University Press. - London, 2004. - P. 112-127.
14. UNICEF. The Right of Children with Disabilities to Education: A Rights-Based Approach to Inclusive Education. – Zheneva: Regional UNICEF Department for Central and Eastern Europe and CIS (CEE/CHG), 2012. – 124 c.